

Proefschrift: De rol van procedurele rechtvaardigheid in de ervaringen met strafrecht en herstelrecht: een onderzoek naar rechtsbeleving (Perceptions of justice and fairness in criminal proceedings and restorative encounters: Extending theories of procedural justice)*

Vicky De Mesmaecker^a

^a Wetenschappelijk medewerker, Leuven Instituut voor Criminologie, KU Leuven (corresp.: vicky.demesmaecker@law.kuleuven.be).

Inleiding en situering van het onderzoek

Binnen de sociale psychologie groeide vanaf de jaren zeventig, met de ontwikkeling van de theorie van procedurele rechtvaardigheid, het inzicht dat er een verschil bestaat tussen rechtvaardigheid zoals op een objectieve, legalistische wijze gedefinieerd, en rechtvaardigheid zoals op een subjectieve manier gedefinieerd en beleefd. Via de media bereiken ons dagelijks illustraties van het bestaan van deze discrepantie, van situaties die aantonen dat de reacties op criminaliteit die door het strafrechtssysteem als 'juist en rechtvaardig' worden gedefinieerd, niet altijd ook zo worden beleefd. Slachtoffers drukken hun ongenoegen uit over de aanpak van 'hun' rechtszaak, op krantensites leest men bij artikelen rond justitie regelmatig snerende commentaren, en steeds vaker uiten ook professionals bedenkingen bij de manier waarop plegers van misdrijven in onze maatschappij worden berecht en bestraft. Het doctoraatsonderzoek heeft zich precies toegespitst op de subjectieve beleving van rechtvaardigheid, en dit binnen een strafrechtelijke context. Dit wil zeggen dat onderzocht werd hoe slachtoffers en verdachten van misdrijven de afhandeling van hun rechtszaak beleven. De specifieke focus van het onderzoek lag op het verwerven van inzicht in hoe zij de notie rechtvaardigheid invullen. Daartoe werd op zoek gegaan naar hoe mensen die als slachtoffer of verdachte betrokken raken bij justitie, dat instituut justitie zien, naar hoe zij zich voelen bij die betrokkenheid of net bij het gebrek aan betrokkenheid, naar hoe zij dit alles beleven, en naar welke factoren maken dat zij de rechtspleging als rechtvaardig of onrechtvaardig

beschouwen. De strafrechtspleging werd aldus bekeken vanuit de idee dat het niet de autoriteiten zijn die beslissen of recht is geschied in een concrete zaak, maar de concrete slachtoffers en verdachten die de gerechtelijke procedure doormaken en op wie de rechterlijke beslissing een impact heeft.

Deze visie op rechtvaardigheid krijgt de laatste jaren heel wat aandacht binnen de criminologie en binnen de psychologie. Het zijn de voorvechters van wat binnen de criminologie de herstelrechtelijke beweging wordt genoemd en de psychologen die werken rond de theorie van procedurele rechtvaardigheid die het denken omtrent deze visie op rechtvaardigheid hebben gedomineerd.

Hersteltheoretici menen dat de ontevredenheid die bij vele rechtzoekenden heerst na een contact met het strafrechtssysteem, in grote mate te wijten is aan het feit dat zij een slechts beperkte rol kunnen spelen in de afhandeling van de zaak. Volgens hersteltheoretici dienen alle partijen betrokken bij het misdrijf, dit wil zeggen het slachtoffer, de verdachte, en eventueel de bredere maatschappij als secundair slachtoffer, ook de kans te krijgen om betrokken te worden bij de afhandeling van de zaak. Daartoe werden werkingsvormen gecreëerd die een beroep doen op de actieve participatie van het slachtoffer en de dader. De bemiddeling tussen dader en slachtoffer is in de Belgische context het best gekend.

Deze vraag naar meer mogelijkheden voor participatie van slachtoffers en daders bij de afhandeling van het misdrijf, wordt in grote mate gelegitimeerd door de theorie van *procedurele rechtvaardigheid* (zie o.a. TYLER, 1989, 1990; TYLER & LIND, 1992). De basispremissie van de theorie van procedurele rechtvaardigheid is dat wanneer mensen hun ervaring met een autoriteit evalueren, een autoriteit die over hen een beslissing neemt, zij niet enkel in rekening brengen of die beslissing al dan niet fair of gunstig is, maar ook of de procedure die werd gevolgd om tot die beslissing te komen fair was. Toegepast op de strafrechtspleging betekent dit dat mensen die geconfronteerd worden met een rechterlijk vonnis hun ervaring met de strafrechtspleging niet uitsluitend evalueren op basis van dat vonnis en of dat voor hen gunstig is, maar ook op basis van de procedure die eraan voorafging, en

dit vanaf het eerste contact met de politie tot en met de uitspraak van het vonnis.

Met 'de procedure' wordt daarbij niet gerefereerd aan objectieve zaken (bijvoorbeeld: worden de rechten van de verdediging gerespecteerd?), maar aan de mate waarin men met respect voor zijn waardigheid en rechten wordt behandeld door de politionele en gerechtelijke autoriteiten, de mate waarin deze aandacht hebben voor de noden van de betrokkenen, de mate waarin deze actoren goede intenties tonen bij de afhandeling van de zaak en de mate waarin zij zich onpartijdig en eerlijk opstellen en beslissingen nemen op basis van feiten in plaats van emoties of vooroordelen. Ook speelt mee of men zelf de kans heeft om tijdens de procedure zijn eigen argumenten en mening naar voor te brengen. Naar de terminologie van de theorie van procedurele rechtvaardigheid spreekt men over percepties van 'standing', 'trust', 'neutrality' en 'voice'.

Probleemstelling

De theorie van procedurele rechtvaardigheid domineert sinds de jaren zeventig het denken over rechtvaardigheid. De laatste twee decennia wordt de stelling dat een faire procedure van primair belang is voor het vormen van rechtvaardigheidsoordelen echter betwist door nieuwe visies op rechtvaardigheid. Een eerste nieuwe hypothese werd geformuleerd door de grondleggers van *fairness heuristic theory* (zie o.a. LIND, 1995, 2001; VAN DEN BOS *et al.*, 1997a, 1997b, 1998). Het feit dat talrijke studies aantonen dat procedurele informatie van groot belang is voor rechtzoekenden, is volgens deze theorie enkel toe te schrijven aan het feit dat procedurele informatie nu eenmaal meestal eerst voorhanden is. Wanneer het resultaat eerst voorhanden is, zo stelt de theorie, wordt het rechtvaardigheidsoordeel daarop gebaseerd. Procedurele informatie zou aldus niet intrinsiek van grotere waarde zijn dan vonnisgerelateerde informatie. Een tweede nieuwe hypothese komt van de verdedigers van het *value protection model* (zie o.a. SKITKA, 2002; SKITKA & MULLEN, 2002, 2008; MAYER *et al.*, 2009). Deze luidt dat mensen die betrokken zijn in een strafzaak vaak een persoonlijke visie of opvatting hebben over hoe het vonnis er moet uitzien (een zogenaamd '*moral mandate*'). Enkel rechterlijke

beslissingen die consistent zijn met de eigen opvatting zouden dan als legitiem en rechtvaardig worden beoordeeld. Mensen zouden enkel om procedurele rechtvaardigheid geven wanneer zij geen dergelijk *moral mandate* hebben.

Indien nu deze nieuwe hypothesen een redelijke grond bezitten, zou het verloop van de procedure niet dermate belangrijk zijn als determinant van het rechtvaardigheidsoordeel van partijen betrokken bij een strafzaak dan tot nog toe op basis van de theorie van procedurele rechtvaardigheid werd aangenomen. Het behandeld worden met respect, op een neutrale manier, en met mogelijkheden voor een eigen inbreng zouden van weinig belang zijn indien het vonnis niet blijkt te zijn wat men had gewenst. Dit zou betekenen dat het herstelrecht zich theoretisch niet kan baseren op het kader van procedurele rechtvaardigheid. Zoals gezegd gebeurt dat momenteel wel. De resultaten van onderzoek naar procedurele rechtvaardigheid onderbouwen de roep van het herstelrecht naar meer mogelijkheden voor participatie van de partijen in de afhandeling van een strafzaak en naar meer aandacht voor het persoonlijke verhaal van deze mensen. Mocht nu blijken dat procedurele rechtvaardigheid een zwakkere grondslag is dan gedacht, zou dat consequenties hebben voor het debat omtrent het meer betrekken van de partijen in een strafzaak bij de afhandeling van hun zaak. Via empirisch onderzoek naar het vormen van een rechtvaardigheidsoordeel door mensen betrokken bij een strafzaak werd met dit doctoraatsonderzoek getracht om de relatie tussen het herstelrecht en de theorie van procedurele rechtvaardigheid verder uit te spitten.

Onderzoeksvragen

De hoofdonderzoeksvraag die het onderzoek leidde was de volgende: *In welke mate kan de theorie van procedurele rechtvaardigheid de vraag naar een grotere rol van de partijen in de afhandeling van een conflict rechtvaardigen en aldus een grondslag bieden voor herstelgerichte interventies?* Teneinde deze vraag te beantwoorden diende inzicht te worden verworven in drie zaken. Vooreerst werd op zoek gegaan naar hoe slachtoffers en verdachten van misdrijven die door de Belgische justitie worden afgehandeld, de werking van politie en justitie beoordelen. De eerste twee deelvragen luiden als volgt: (1) *Hoe beoordelen slachtoffers en verdachten*

van misdrijven de werking van politie en justitie in de fase voorafgaand aan het vonnis? (2) In welke termen evalueren slachtoffers en verdachten van misdrijven de werking van de rechtbanken? Deze vragen peilden naar de factoren die een rol spelen in het tot stand komen van een rechtvaardigheidsoordeel. In de tweede plaats werd – met het oog op een evaluatie van het *value protection model* – onderzocht hoe slachtoffers en verdachten het vonnis dat in hun zaak werd uitgesproken, evalueren. De derde deelvraag luidde daarom: (3) *Hoe beoordelen slachtoffers en verdachten het vonnis dat in hun zaak werd uitgesproken?* Tot slot werd nagegaan wat het belang is van een deelname aan een herstelrechtelijke interventie in het vormen van een rechtvaardigheidsoordeel. De vierde deelvraag luidde: (4) *Op welke manier heeft een deelname aan een herstelinterventie een invloed op het rechtvaardigheidsgevoel?*

Methodologie

Gegeven het doel van de studie werden slachtoffers en verdachten van misdrijven geïnterviewd over hun ervaringen met politie, justitie en bemiddeling. Teneinde contact te leggen met slachtoffers en verdachten werd een samenwerking opgezet met de vzw Suggnomé, die in Vlaanderen de herstelbemiddeling organiseert. De bemiddelaars van vier gerechtelijke arrondissementen werkten mee om respondenten te verzamelen.

Eén groep bestond uit slachtoffers en verdachten die hadden deelgenomen aan een slachtofferdader bemiddeling voor de rechtszaak; een tweede groep bestond uit slachtoffers en verdachten die enkel de traditionele rechtspleging hadden door gemaakt. Deze respondenten werden tweemaal geïnterviewd: één maal voor de rechtszitting en een eventuele deelname aan bemiddeling en één maal na de rechtszitting en een eventuele deelname aan bemiddeling. In totaal werd van 54 mensen een eerste interview afgenomen en van 25 mensen een tweede interview. Niet elke respondent kon een tweede maal geïnterviewd worden. Redenen daarvoor waren bijvoorbeeld dat de rechtszaak nog liep op het moment dat de dataverzameling moest worden afgesloten of dat mensen niet meer konden worden bereikt.

Naast de interviews werd ook gebruik gemaakt van een vragenlijst om informatie te verzame-

len. De concepten uit de theorie van procedurele rechtvaardigheid, zoals standing en neutrality, werden in stellingen gegoten. De respondenten werden gevraagd om op een schaal van één tot zeven het belang van elk van de stellingen aan te geven. Een voorbeeld van een stelling was: “hoe belangrijk vind je het dat je in de rechtbank voldoende kansen zal krijgen om jouw standpunt en wensen duidelijk te maken?” (voice).

Een derde bron van informatie werd gevormd door een aantal focusgroepen met bemiddelaars. Nagenoeg alle bemiddelaars werkzaam bij Suggnomé namen deel aan de focusgroepen, waarin de resultaten van de interviews met betrekking tot de bemiddeling werden besproken. Hen werd informatie gegeven over wat de respondenten hadden verteld over hun ervaring met bemiddeling, en vervolgens werd hen gevraagd om daarover te reflecteren.

Resultaten

In deze bijdrage wordt de bespreking van de resultaten beperkt tot een antwoord op de hoofdonderzoeksvraag, met name de vraag naar de mate waarin de theorie van procedurele rechtvaardigheid kan worden aangewend door hersteltheoretici om herstelgerichte interventies te rechtvaardigen. Een antwoord op deze vraag behoeft enerzijds een conclusie over de mate waarin procedurele rechtvaardigheid inderdaad een bezorgdheid is van mensen betrokken bij de afhandeling van hun rechtszaak en anderzijds een conclusie over de mate waarin de theorie van procedurele rechtvaardigheid de tevredenheid of ontevredenheid over herstelinterventies kan verklaren en aldus het herstelrecht theoretisch kan onderbouwen.

Wat de eerste vraag betreft, bestaat weinig twijfel. De studie bevestigt dat percepties van standing, van neutraliteit en van voldoende mogelijkheden tot betrokkenheid in de procedure belangrijke determinanten zijn van percepties van rechtvaardigheid. Zowel voor als na de zitting speelt procedurele informatie een belangrijke rol wanneer mensen gevraagd wordt hun ervaring met het strafrechtssysteem te evalueren.

Wat de tweede vraag betreft, wordt geconcludeerd dat de theorie van procedurele rechtvaardigheid inderdaad een verklaring kan bieden voor het suc-

ces van herstelinterventies, en tevens ontevredenheid met dergelijke interventies kan uitleggen. Een deelname aan bemiddeling bleek op verschillende manieren namelijk een invloed te hebben op percepties van (een gebrek aan) standing en neutraliteit, en zodoende op percepties van procedurele rechtvaardigheid. Een voorbeeld is dat van verdachten die door de bemiddelaar op een niet-bevooroordeelde manier worden benaderd, wat vaak in contrast staat met hoe zij zich door de politie of magistraten behandeld voelen. Hun perceptie van neutraliteit stijgt daardoor. Een ander voorbeeld is dat de partijen via een deelname aan bemiddeling erg veel informatie krijgen over de strafprocedure, over hun eigen rechten en over de andere partij. Dat is een zorg voor de nood aan informatie, en gaat aldus over standing. Een derde, eerder negatief voorbeeld, betreft het gevoel van sommigen dat een deelname aan bemiddeling wordt opgedrongen door de brief met het aanbod of door de bemiddelaar tijdens het eerste, verkennend gesprek. Dit vormt de basis voor negatieve percepties van rechtvaardigheid, omdat onvoldoende respect wordt opgebracht voor de betrokken persoon en onvoldoende rekening wordt gehouden met zijn of haar noden (beiden aspecten van standing).

Echter, procedurele rechtvaardigheid mag niet als enige verklaringsmodel naar voor worden geschoven. De evaluatie van een deelname aan bemiddeling vindt, zo wijst de studie uit, immers niet enkel plaats op basis van het effect van deze deelname op percepties van procedurele rechtvaardigheid. De evaluatie van de bemiddelingservaring hangt ook af van factoren die niet door deze theorie worden gedekt. Zo hing de evaluatie van sommige respondenten in de eerste plaats af van of ze naar hun mening door middel van een deelname aan bemiddeling een invloed hadden gehad op het vonnis. Tevens bleek het effect van een deelname op het emotionele welzijn van de respondent op verschillende manieren een belangrijke rol te spelen in de beoordeling van het bemiddelingsgebeuren. Ook het feit dat het deelnemen aan een herstelinterventie toelaat de rechtszaak te versoepelen of te vermijden, en aldus tijd en (emotionele) energie te besparen, bleek een belangrijk punt van evaluatie. De algemene conclusie luidt daarom dat additionele verklaringsmodellen voor

het herstelrecht wel nodig blijven; hierin ligt een uitdaging voor de herstelrechtelijke beweging, die *practice-based* is en daarom volgens een aantal critici haar theoretische en normatieve grondslag nog onvoldoende aandacht heeft geschonken.

Referenties

- LIND, E.A. (1995). Justice and authority relations in organizations. In CROPAZANO, R.S. & KACMAR, K.M. (eds), *Organizational politics, justice, and support* (83-96). London: Quorum Books.
- LIND, E.A. (2001). Fairness heuristic theory: Justice judgments as pivotal cognitions in organizational relations. In GREENBERG, J. & CROPAZANO, R. (eds), *Advances in organizational justice* (56-88). Stanford: Stanford University Press.
- MAYER, D.M., GREENBAUM, R.L., KUENZI, M. & SHTEYNBERG, G. (2009). When do fair procedures not matter? A test of the identity violation effect. *Journal of Applied Psychology*, 94 (1), 142-161.
- SKITKA, L.J. (2002). Do the means always justify the end, or do the ends sometimes justify the means? A value protection model of justice reasoning. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28 (5), 588-597.
- SKITKA, L.J. & MULLEN, E. (2002). Understanding judgments of fairness in a real-world political context: A test of the value protection model of justice reasoning. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28 (10), 1419-1429.
- SKITKA, L.J. & MULLEN, E. (2008). Moral convictions often override concerns about procedural fairness: A reply to Napier and Tyler. *Social Justice Research*, 21 (4), 529-546.
- TYLER, T.R. (1989). The psychology of procedural justice: A test of the group-value model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57 (5), 830-838.
- TYLER, T.R. (1990). *Why people obey the law*. Princeton: Princeton University Press.
- TYLER, T.R. & LIND, E.A. (1992). A relational model of authority in groups. In ZANNA, M.P. (ed), *Advances in Experimental Social Psychology* vol. 25 (115-191). London: Academic Press.
- VAN DEN BOS, K., LIND, E.A., VERMUNT, R. & WILKE, H.A.M. (1997a). How do I judge my outcome when I do not know the outcome of others? The psychology of the fair process effect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72 (5), 1034-1046.
- VAN DEN BOS, K., VERMUNT, R. & WILKE, H.A.M. (1997b). Procedural and distributive justice: What is fair

depends more on what comes first than on what comes next. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72 (1), 95-104.

VAN DEN BOS, K., WILKE, H.A.M., LIND, E.A. & VERMUNT, R. (1998). Evaluating outcomes by means of the fair process effect: Evidence for different processes in fairness and satisfaction judgments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74 (6), 1493-1503.

* Promotor: prof. Dr. Ivo Aertsen (Leuvens Instituut voor Criminologie, KU Leuven), copromotor: prof. Dr. Johan Goethals (Leuvens Instituut voor Criminologie, KU Leuven)

PENOLOGIE EN VICTIMOLOGIE / PENOLOGY AND VICTIMOLOGY (III)

Proefschrift: Justitieassistenten worstelen met SIPAR. Een kijk op het management van de justitiehuizen

Alexia Jonckheere^a

^a Onderzoeksassistente bij de Operationele Directie (OD) Criminologie van het Nationaal Instituut voor Criminalistiek en Criminologie (NICC) (corresp.: alexia.jonckheere@just.fgov.be)

Korte situering

Op organisatorisch vlak zijn de justitiehuizen nog vrij jong: de politieke beslissing om justitiehuizen op te richten werd genomen in de zomer van 1996 maar het heeft tot 1999 geduurd eer ze een wettelijke grondslag kregen. Sindsdien is er een justitiehuis in elk gerechtelijk arrondissement. Ze vervullen een stijgend aantal taken verdeeld over strafrechtelijke opdrachten (64% van de binnenkomende dossiers in 2009) en burgerrechtelijke opdrachten (36% van de binnenkomende dossiers in hetzelfde jaar). Tussen 1999 en 2009 is het totaal van de strafrechtelijke taken van begeleiding en/of opvolging (hierin begrepen bemiddeling) gestegen met 109% (FOD Justitie, 2010). Deze belangrijke verhoging van de werklast is nochtans niet de enige uitdaging waar de justitiehuizen de laatste jaren mee kampen.

Denk aan de omstandigheden die tot hun oprichting hebben geleid. In de jaren 1980-1990 daverden de hele staat en de justitieadministratie op hun grondvesten: de kinderontvoeringen met tragische afloop in de zomer van 1996, de dioxinecrisis die het vuur aan de schenen legde van de politieke scene in 1999 zijn slechts emblematische voorbeelden van crisissituaties die een reeks sudderende hervormingen een duw vooruit hebben gegeven. Zo had het verenigen van de sociale werkers in justitiehuizen tot doel een uniform statuut te cre-

eren, de verschillende interventies te coördineren en sturing te verzekeren. Het management van de jaren 2000 legde, in navolging van de zogenaamde Copernicushervorming, nog meer het accent op efficiëntie.

Sinds het begin van de jaren 2000 zien we een massale introductie van management- en organisatietools in de justitiehuizen¹; ze brengen een ongeziene regulering van de beroepspraktijk mee. Nooit eerder waren de sociale werkers zo sterk gedwongen zich aan organisatorische regels te onderwerpen en geen enkele andere actor binnen de strafrechtsbedeling ziet zijn activiteit zo sterk opgedeeld en gereguleerd.

De informatisering heeft een belangrijke rol gespeeld bij dit beleid. Iedere justitieassistent beschikt voortaan over een werkplaats met computer waar hij toegang heeft tot de applicatie SIPAR (Système Informatique PARajudiciaire). Dit systeem houdt voortaan elk spoor van de interventies van de justitieassistent bij, evenals gegevens (socio-biografisch, juridisch ...) van de personen die door de justitiehuizen opgevolgd worden. Het systeem laat onder andere toe automatisch brieven en rapporten op te stellen op basis van vaststaande modellen. De doctoraatsstudie heeft zich specifiek gebogen over deze applicatie en ook over BPR waarmee het nauwe banden heeft.

Voorwerp en methode van het onderzoek

Het proefschrift onderzoekt de activiteiten van de justitieassistent op het ogenblik dat hij SIPAR moet gebruiken. Het uitgangspunt van het onderzoek was dat die momenten van interactie iets zeggen over de activiteiten die gaande zijn in het justitiehuis.

Bij het onderzoek is gekozen voor een inductieve benadering. Het ging erom, voor het overgrote